

УДК 81'27:305-055.2

DOI: 10.53317/2786-4774-2021-2-7

Гендерний вимір мовної поведінки жінок у різномовних сім'ях і партнерствах

Анотація. Типові дослідження національної та мовної проблематики сфокусовані на макрорівні соціальної структури. Незважаючи на значну кількість наявних досліджень проблематики гендерної нерівності, в Україні зокрема, питання інкорпорації гендерного аспекту в контекст відтворення національної ідентичності детально не досліджувалося. Зважаючи на постколоніальну спадщину українського суспільства, що спирається на її статусні позиції відносно Росії за радянських часів, можна говорити про існування ієрархічності у контексті національних ідентичностей, де мова являє собою один із зчитуваних та виразних її проявів. Враховуючи обидві ієрархічні структури, що існують в сучасному українському суспільстві, а саме – гендерну та національну, основною темою дослідження є питання про те, чи робить гендерна нерівність внесок у зміну практик мовної поведінки у різномовних сім'ях та партнерствах у контексті постколоніального досвіду українського суспільства. Дослідники застосовують концептуальне розрізнення „креольської” та „тубільної” моделей української ідентичності для вибудовування зв'язків між мовною поведінкою та національною ідентичністю. Емпіричною базою дослідження слугує серія напівструктурованих інтерв'ю із жінками, котрі змінили мову спілкування у шлюбі і/чи партнерстві. Ключовий висновок дослідження полягає в тому, що гендерні та постколоніальні ієрархії демонструють досить тісний взаємозв'язок. Дослідження виявило, що чинники зміни мов у випадку україномовних і російськомовних інформанток не є однаковими. Перспектива дослідження може бути пов'язана із питанням про те, чи послаблення гендерної нерівності матиме наслідком послаблення постколоніальних ієрархій в Україні?

Автори висловлюють вдячність студентам 2-го та 3-го курсів факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що долучилися до польового етапу, колегам кафедри соціальних структур і соціальних відносин зазначеного університету, де обговорювалася ця робота. Попри те, що не всі слушні коментарі Тамари Марценюк (НаУКМА, Україна) й Деметрію Хараламбоса (Лундський університет, Швеція) можливо було врахувати, вони стимулювали до ґрунтовнішого погляду на проблему.

Анастасія Молоціян,
магістр соціології,
відділ якісних досліджень
Kantar Ukraine
ORCID: 0000-0001-7441-225X
anastasiia.molotsiian@tns-ua.com

Володимир Шелухін,
кандидат соціологічних наук,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8931-8757
vashelukhin@i.ua

Anastasiia Molotsiian,
Master in Sociology,
Department of qualitative
studies Kantar Ukraine
ORCID: 0000-0001-7441-225X
anastasiia.molotsiian@tns-ua.com

Volodymyr Shelukhin,
PhD in Sociology
Taras Shevchenko
National University of Kyiv
ORCID: 0000-0002-8931-8757
vashelukhin@i.ua

Ключові слова: мовна поведінка, мовна стійкість, різномовна сім'я, партнерство, постколоніальний фемінізм.

The Gender Dimension of Women's Lingual Behavior in Polylingual Families and Partnerships

Abstract. The typical studies on national and language issues have a focus on macro-level of social structure. Despite the large number of available studies on gender inequality, in Ukraine in particular, the issue of including the gender aspect in the context of the reproduction of national identity has not been studied in detail. Given the postcolonial legacy of Ukrainian society, based on its status in relation to Russian Soviet times, we can speak of the existence of hierarchy in the context of national identities, where language is one of its readable and expressive manifestations. Given the two hierarchical structures that exist in contemporary Ukrainian society, namely gender and national, the main question of the research paper is what the gender inequality contributes to changing language behaviors in polylingual families and partnerships in the context of postcolonial experience of Ukrainian society. The research uses conceptual distinction between „creole” and „native” patterns of national identity in Ukraine. This distinction is productive tool in reconstruction of interdependence between lingual behavior and national identity. The empirical basis of the research is a set of semi-structural interviews with women which changed their language in matrimony and/or partnership. The key research finding is that gender and postcolonial hierarchies tend to be highly interdependent. The research finds that factors of language change are different in the case of Ukrainian-speaking and Russian-speaking informants. The further research on this topic might be dedicated to following issue: is it relevant expectation that decreasing of gender inequality will have the effect on weakened of postcolonial hierarchies?

Key words: lingual behavior, lingual fixity, polylingual family, partnership, postcolonial feminism.

Гендерні дослідження в Україні фокусуються переважно на соціально-економічних та політичних аспектах гендерної нерівності (життєвих шансів, рольового розподілу й т. п.). Соціокультурні аспекти гендерної нерівності вивчаються здебільшого в аспекті зосередженості на гендерній стереотипізації [1–4]. Водночас, дослідження мовної поведінки в Україні засвідчували деяку неоднозначність у мовній поведінці українців у приватній царині. Це стосувалося розбіжності між рідною та основною мовами спілкування насамперед для україномовних мовців, розбіжності у вжитку мов у різних царинах суспільного життя, розбіжності між готовністю змінювати приватні практики мовожитку та декларативною (не)підтримкою певних рішень у царині мовної політики [5, с. 14–22; 6]. При цьому, поєднання та взаємовплив гендерного та мовного (читай: національного) аспектів ідентичності, а тим паче на рівні побутового, за незначним винятком, не досліджувалися [30]. Таким чином, наукова новизна полягатиме у вивченні поєднання цих двох феноменів у контексті мовної поведінки.

Мовна ситуація в Україні може бути описана як детермінована станом диглосії, що пов'язано з тривалими функціональними диспропорціями в

статусі української та російської мов. Ізоморфні властивості мовних та гендерних ієрархій нечасто привертали увагу дослідників, що провокує наукову проблему: чи має мовна поведінка гендерний вимір? Дослідження національної ідентичності в Україні передбачають фокус на питаннях громадянської свідомості та державної лояльності, що, звісно, є важливим, однак зовсім не вичерпує всіх значущих параметрів національної ідентичності. Зосередженість на громадянському вимірі національної ідентичності також звільняє обтяжену тоталітарним минулим пострадянську українську соціологію від важкої потреби шукати евристичні, більш відповідні новим викликам і контекстам, теоретико-методологічні стратегії її вивчення, а також дозволяє перебувати в безпечній відстані від непростих питань, пов'язаних із культурним наповненням цієї громадянської/національної ідентичності.

Якщо стисло охарактеризувати принципову зміну в теоріях національної ідентичності від класичної доби, то ключовою тенденцією тут є переорієнтація фокусу від макро- до мікрорівня аналізу. Роль політичної організації, індустріальні перетворення, капіталізм і Реформація – це ті чинники у становленні націй, що переважно аналізувалися класичними теоріями [7, с. 336–337; 8–10]. Класики виразний акцент робили на макро-контекстах, інституційних і довготривалих історичних чинниках. Процес упізнавання та відтворення ідентичності на мікрорівні лишався здебільшого поза їхнім інтересом. Цей мікрорівневий вимір багато в чому існує завдяки мові, в якій співіснують різноманітні ідентитети й де мова виступає найбільш виразним та емпірично досяжним маркером національної ідентичності.

Мова є першим інститутом, з яким індивід стикається біографічно, вона наділена тими властивостями, які впливають на становлення ідентичності індивіда: легітимує дійсність і формує рамку її інтерпретації, має спонукальну силу й моральний авторитет [11]. Порівняльний аналіз різних підходів дає підстави стверджувати, що продуктивним є вивчення „банальних” (у термінах Майкла Білліґа), (не)рефлексованих аспектів повсякденної мовної поведінки як прояву національної ідентичності [12]. Але реконструкція зв'язків між мовою та національною ідентичністю в українському випадку має свою специфіку, можливий варіант опису якої дає постколоніальна теорія. Мовна ситуація в Україні характеризується станом диглосії, внаслідок якого російська мова стала не просто мовою окремої етнічної меншини в Україні, але й мовою повсякдення частини власне українського населення. В українських реаліях мова як маркер національної ідентичності відсилає до двох її конкурентних моделей: „креольської” (на базі російської мови) та „аборигенної”, чи „тубільної” (на базі української) [13, с. 129, с. 149, с. 191]. Ці дві моделі української національної ідентичності конституювали так звані „дві України”. Якщо концептуальна метафора „двох Україн” хибно розумілася в крайових термінах, то згодом її автор – М. Рябчук більш виразно підкреслював, що конкурентні проєкти стосуються не регіонів, а ідентичностей і пов'язаних із ними лояльностей і ціннісних установок [14; 15].

Питання „колоніального” статусу України досі викликає гострі дискусії. Однак спроби означення України в колоніальних термінах як для доби Російської імперії, так і СРСР почалися серед економістів і соціологів ще з 1920-х років [16–18]. Вагомим аргументом на користь такого розгляду може слугувати травматична модернізація України вповодж XIX–XX ст., яка здійснювалася за умов бездержавності українців, в інтересах і під контролем переважно не українців, що сконструювало культурний „поділ між українським і модерним” [19, с. 15]. Це заклало підстави для подальшої конвертації політико-економічних ієрархій у культурні. Також дослідники наголошують, що характер відносин між центром і його периферіями, який був у СРСР, дає підставу визначати його як імперію із соціоструктурної точки зору [20].

Російський випадок має дещо відмінну від західних колонізаторських моделей „імперську траєкторію”, що зумовлена не заморськими завоюваннями, а розширенням „за рахунок сусідів” [21, с. 45]. Ця специфіка була очевидна й для українських дослідників початку XX ст., наприклад, М. Волобуєва, котрий щодо України вживав термін „колонія європейського типу”, хоч і розумів умовність і неточність цієї суто географічної прив’язки [16, с. 154–155]. Але так само вагому роль у цій „нетиповій” імперській траєкторії відігравало конструювання культурних ієрархій, де домінантна роль відводилася метрополійній культурі й мові, (не)володіння та ставлення до якої з боку представників колонізованої спільноти також визначали її статус у множинних імперських ієрархіях починаючи з часів Російської імперії [22]. Мова, в свою чергу, була вагомим інструментом упокорення. З огляду на відсутність расових бар’єрів, що мали вагу для „класичних” колоніальних імперій, прийнятна з погляду метрополійної культури мовна поведінка могла слугувати підґрунтям і для висхідної соціальної мобільності, й для символічного маркера престижу.

Зміна мови мала не лише статусні конотації, але й функціональні. Функціональні були пов’язані із претензіями на життєві шанси. „Українці не зазнавали колоніального гноблення й дискримінації як такої, але тільки тою мірою, якою переставали бути українцями в будь-якому істотному значенні” [23], зокрема, в аспекті мови. Опитування громадської думки своїм ігноруванням цього нормалізують постколоніальний контекст, зводячи мовні практики до індивідуальної „зручності” чи „етикету”, ігноруючи більш загальні структурні та інституційні контексти, які детермінують мовну поведінку індивіда. Вони ж стосуються частіше декларативної підтримки тих чи інших політичних рішень у мовній царині або ж дають загальний зріз практик мововжитку.

Звернення до царини приватності неминуче вимагає від дослідників гендерної чутливості з огляду на те, що розмежування приватного та публічного в контексті модерного гендерного порядку було пов’язане із гендерною субординацією жінок щодо чоловіків. Серед різноманітних рольових очікувань, адресованих жінкам у приватній царині, були також і ті, що стосувалися „тягаря” національної репрезентації [24]. Виховання дітей, як важливий аспект соціалізації, що здебільшого лежить на плечах жінки, відповідальної за приватну царину, є водночас і процесом залучення

дитини до національної спільноти, зокрема, через засвоєння національної мови. Національне, отже, не є гендерно нейтральним. Однак практики, що їх описувала Ніра Юваль-Девіс, необхідно уточнити в постколоніальних контекстах. Це особливо важливо, якщо мовна поведінка жінки та чоловіка відрізняється й відсилає до конкурентних моделей національної ідентичності. За постколоніальних умов слід очікувати, що в межах приватної царини розгортатиметься не завжди усвідомлена „боротьба” за лояльність жінки до моделі ідентичності, легітимної в очах чоловіка. У цьому вбачаємо точку перетину постколоніальної та феміністичної й, більш загально, – гендерної теорій. Цей перетин найбільш продуктивно виявляє себе в межах стратегії постколоніального фемінізму, який однаково чутливий і до постколоніального виміру соціальних процесів, і власне до гендерних ієрархій.

Постколоніальний фемінізм фокусується на тих проявах колоніалізму – політичних, культурних, економічних, – які справляють вплив на становище жінок у постколоніальних суспільствах, де поєднуються утиски, конституйовані як імперським гнобленням, так і уразливим становищем жінки, зумовленим патріархальним гендерним порядком. Із цієї позиції, жінка нерідко більш уразлива, оскільки вона стикається із додатковими перепонами, як культурними, так і інституційними, яких не знають чоловіки у постколоніальних суспільствах. Власне, настанова на те, що колоніалізм не є гендерно нейтральним явищем, вирізняє цей підхід [25].

Беручи за основу погляди Ч. Моханті, ідею постколоніального фемінізму доречно застосувати не лишень щодо буквально формальних у минулому колоніальних держав, а й таких, щодо яких чинився імперський утиск та політика гноблення в інших формах. Готовність гнучко змінювати мововжиток на угоду більш мовно стійкому партнеру-чоловіку видається в межах такої рамки як гендерно зумовлена готовність приймати чоловіче домінування у його менш видимій формі, водночас нормалізуючи постколоніальний стан і подовжуючи його в часі, переносючи його зі сфери публічної також у приватну, забезпечуючи приватне відтворення публічно представлених постколоніальних ієрархій. Рамка постколоніального фемінізму допомагає розгледіти за тактиками та стратегіями мовної поведінки гендероване культурне домінування.

Ольгерд Бочковський був одним із перших соціологів, який на прикладі фламандського національного руху (1932) звернув увагу на роль гендерного чинника в процесах національної асиміляції за умов мовної/національної нерівноправності [26, с. 444]. Проте своє принагідне спостереження він не оформив у предметну перспективу для дослідження. Вивчення зазначеної проблематики вимагає звернення до досвіду жінок, які змінили свою мову після шлюбу чи початку „серйозних” і тривалих стосунків.

Гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що гендерна нерівність є чинником відтворення постколоніальних ієрархій, котрі проявляються у царині мововжитку в приватній сфері. Перевірка цієї гіпотези і є метою статті. Досягнення цієї мети вимагатиме виконання таких завдань: 1) окреслення основних понять, котрі використовуються в дослідженні,

2) визначення контекстів зміни мов у повсякденному спілкуванні й
3) визначення чинників такої зміни. Під мовною поведінкою розуміємо суб'єктивні та регулярні практики мововжитку та настанови щодо нього. Мовна поведінка – це дуальний (у термінах теорії структурації) конструкт, який, з одного боку, відсилає до реляційної суб'єктності актора, що перебуває в зв'язку з іншими, а з іншого – до структурних передумов і контекстів таких зв'язків і відносин.

Різномовна сім'я/партнерство – це сім'я чи партнерство, члени якої (партнери) розмовляли чи розмовляють різними мовами або початково мали різні рідні/основні мови. Ми уникали терміна „білінгвістична” сім'я чи партнерство, аби не вносити концептуальну плутанину. Білінгвізм – це стан, за яким мови статусно та функціонально еквівалентні¹. Натомість, українська мовна ситуація, як зазначалося вище, характеризується радше станом диглосії – двомовності, за якої мови є статусно й/чи функціонально нееквівалентними. Власне, зловживання терміном „білінгвізм” в українських реаліях і може розглядатися як один із інструментів ідеологічної нормалізації диглосії та відтворення субординованого статусу української мови.

Емпіричним матеріалом дослідження слугують 13 напівструктурованих інтерв'ю з жінками віком від 18 до 78 років, що проживають у різних куточках України (табл. 1). Одне інтерв'ю з жінкою 29 років не вдалося записати повністю, але були зроблені розлогі нотатки в ході попереднього спілкування, де вона надала відомості щодо важливих для нас питань. Низці інтерв'ю передували попередні розмови на предмет відповідності інформантки критеріальній підставі відбору, що передбачали розлоге нотування. Ці матеріали, котрі використовувалися під час проведення інтерв'ю, теж залучалися до фінального аналізу.

Критерієм відбору інформанток була зміна основної мови спілкування цілком чи значною мірою у приватній сфері після початку стосунків або шлюбу, однак це не стосувалося транснаціональних шлюбів/партнерств, які укладають особи, що проживають у різних країнах, чи особи з різним громадянством, і передбачають, зокрема, постійний чи регулярний виїзд жінки за межі України. Тобто, всі жінки уклали шлюби чи розбудовували стосунки зі своїми співгромадянами в Україні. Відбір інформанток здійснювався методом снігової кулі. Он-лайн була розміщена скринінгова анкета для рекрутингу, яка поширювалася в соціальних мережах. Після її заповнення ми виходили на зв'язок із потенційною інформанткою за контактами, які вона залишала. В окремих випадках отримували контакти про потенційних інформанток від тих, хто вже взяв участь у дослідженні.

Нас цікавили, по-перше, мотиви переходу з мови на мову, по-друге, контексти, в яких сам цей перехід відбувався. Тож питання гайду стосувалися широкого кола тем, не лише власне мовних практик, але й рольового розподілу та рольових очікувань у парах, економічного внеску партнерів, їх професійної позиції, характеру стосунків і сімейних ієрархій,

¹ Існують також інші підходи до розмежування білінгвізму та диглосії, де перше стосується індивідуальних здібностей до засвоєння іншої мови, окрім рідної, а друге – соціального статусу та інституціоналізованих практик ужитку цих мов [27, с. 101; 31].

погляду на ці ієрархії тощо. Питання були згруповані на кілька блоків: особистий профіль, родина та родинні стосунки, мовні практики. Польовий етап тривав упродовж квітня – травня 2021 року. Траплялися випадки, коли потенційні інформантки відмовлялися від інтерв'ю. Хоча, звісно, вони не були зобов'язані пояснювати причини відмови, сам факт неможливості сформулювати свою позицію засвідчував подвійну сенситивність теми, і як такої, що стосується мовної проблематики, і як такої, що стосується ієрархічних відносин жінок і чоловіків.

Таблиця 1.

Узагальнені дані щодо інформанток дослідження*

Змінили мову з української на російську	Місце народження/ місце проживання на час стосунків	Змінили мову з російської на українську	Місце народження/ місце проживання на час стосунків
Ю., 29	Рівненська обл., Київ	С., 18	Київ
М., 78	Чернівецька обл., Суми	В., 24	Сумська обл., Київ
Н., 42	Чернівці, Суми	М., 23	Київ
І., 37	Вінниця, Крим	ВА., 24	Дніпро, Київ
М., 44	Рівне, Київ	АА., 18	Запорізька обл.
А., 18	Полтавська обл., Київ	І., 40	Вінниця
С., 48	Запоріжжя		

* Складено авторами.

Незважаючи на досить чітку критеріальну основу для відбору інформанток, сам процес роботи ускладнювався через контекстуальну гнучкість мовної поведінки та суттєві її розбіжності із попередніми декларативними заявами деяких потенційних інформанток. Наприклад, в одному випадку, коли йшлося про молоду жінку (інтерв'ю з якою потому було дискваліфіковане з аналізу), яка за попередньою інформацією перейшла в стосунках із російської на українську, в ході інтерв'ю з'ясувалося, що рідною мовою інформантки була таки українська (за її визначенням і за мовою спілкування в родині народження), але в шкільні роки через російськомовне середовище спілкування, а потому і в публічному просторі вона стала переважно використовувати російську. Контекстуальна гнучкість створює видимість відсутності чітких меж та ієрархій.

Із опитаних жінок з української мови на російську перейшло сім інформанток², а з російської на українську – шість. Жінки з досвідом переходу з української на російську мову, як мову свого чоловіка, частіше описували місце жінки в термінах хрестоматійних патріархальних рольових очікувань (тут і далі зберігаються особливості мовлення інформанток):

„Ну наверное я отвечаю за быт, за уют семейный. Прежде всего это дети, уход, уроки, здоровье детей, это гармония, спокойствие в семье”, – І., 37.

Одна з україномовних інформанток, яка мала досвід двох шлюбів із російськомовними чоловіками, згадувала про перший, за умов якого вона переходила на російську мову в сім'ї, на роботі та оточенні, згадувала про

² Одна з інформанток перейшла на російську мову спілкування в першому шлюбі, але в другому знову повернулася до української, хоча обидва її чоловіки були російськомовними.

чоловіка із родини військових: „У мамі два сини було, не було дівчаток, мама була як старосвітська, як домострой, що жінка має робити все, бо вона є жінка”, – Н., 42. Жінки також нормалізували такий стан справ:

„Мені і подобається готувати їсти, ну скажем так якийсь побут організувати. Він мені звичайно допомагає в цьому в виборі якоїсь там техніки це повністю його компетенція, бо йому так зручніше, він в цьому більше розбирається... Він більше заробляє він і більше тратить”, – М., 40.

Інформантки з таким досвідом переходу з мови на мову здебільшого перебували в більш уразливій, субординованій економічно позиції щодо чоловіка, вони або менше заробляли за своїх чоловіків/партнерів, або взагалі перебували на їхньому утриманні. Натомість, інформантки, що змінювали мову з російської на українську, були значно менш категоричними в питаннях гендерних ролей або ж висловлювалися доволі егалітарно:

„Я не знаю як відповісти [на питання про розподіл обов’язків у шлюбі – прим. авт.] тому що, ну в нас родина тільки нас двоє і наш котик і ми якось більше... Ну є різні архетипи, мабуть, того, як я бачу себе в цій родині. Тобто ми як друзі, ми як пара... Я сама особистість, я якось не можу навіть знайти якихось слів як би описати свою роль і місце. Просто в нас немає традиційного цього хто там... якісь жіночі обов’язки та чоловічі”, – В., 24.

„Чесно кажучи, я відчуваю, що у мене буде трохи більше „чоловічих” обов’язків тому, що я зараз вже отримала права, спокійно воджу машину, а мій хлопець – ні. Моменти, коли треба почистити курку, забити цвях – це по моїй частині”, – С., 18.

Для сімей чи пар інформанток, які перейшли з російської мови на українську, був властивий паритетний підхід до родинних фінансів, вони також не перебували в більш уразливому економічно становищі щодо своїх чоловіків/партнерів і мали однотипний з ним дохід і професійний статус або взагалі не вели спільного домогосподарства з партнером. Навіть якщо взяти оцінку перспективи розвитку стосунків з боку наймолодшої цитованої інформантки як значною мірою гіпотетичну, важливою тут є сама настанова, готовність до лідерства в парі, а не орієнтація на традиційну модель рольового розподілу. Схожим чином відрізнялися пояснення обставин змін у мовній поведінці. Інформантки, які перейшли з української мови на російську, значно більше акцентували увагу на необхідності пристосовуватися, на чоловікові як чинникові (в усіх чоловіки російськомовні), а також на зовнішньому середовищі – оточенні та роботі, де панувала російська мова.

„Але мені було важко, так як я приїхала з маленького міста у велике місто і період адаптації, мені було реально важко. Я просто не знаю, якщо ви живете весь час в місті Києві. В мене перші періоди дуже сильно боліла голова, я не могла спати... Цей шум... багато спілкувалися і російською в оточенні моєму. Ну реально була така ситуація, що я прислуховувалася і підпадала під вплив отого середовища, в яке я потрапила”, – М., 40.

“Муж говорит, что не понимает [української мови – прим. авт.], но это как-то неправильно, он то все понимает... Я не знаю, само собой так произошло”, – І., 37.

Причому, це було властиво інформанткам різного віку. Прикметною з цього приводу є історія найстаршої з опитаних інформанток. Її чоловік з україномовної родини, але в студентські роки перейшов на російську. Він навчався в школі з російською мовою викладання, на відміну від своєї майбутньої дружини, яка в російськомовний контекст цілком занурилася лише в студентські роки, коли викладання здійснювалося, за винятком кількох предметів, російською упродовж усіх років. До того ж, він походив із більш привілейованої сім’ї партійців – відставного військового (полковника) та журналістки. Під час зустрічі майбутній чоловік заявив їй, що *„не розуміє української”*, й мотивував її перейти на російську мову. Русифікація, об’єктом якої став її чоловік раніше, передавалася ним також із публічної царини в приватну у особистих стосунках. Після шлюбу вона з подивом довідалася, що його батьки попри статус були україномовними й, наче як вияв довіри та поваги до невістки, говорили з нею українською. Хоча вона очікувала, що вони російськомовні, й зверталася до них російською. Порівняно ранній етап радянської русифікації, який уможлиблював такий розподіл, де російська – наче мова публічного простору, а українська – приватного, простору довіри та стосунків між людьми, на прикладі інформанток молодшого віку виявляв таке структурування як перехідне, з подальшим витісненням української з приватної царини (*„само собою так сталося”*). Ця ситуація внутрішньої сімейної двомовності як перехідного етапу до російськомовної одномовності фіксувалася також у різні роки й кількісними дослідженнями (див., наприклад, огляд даних у межах проєкту *„Мовна політика та мовна ситуація в Україні”* [28, с. 107]).

„В Радянському Союзі російська мова була державна, тому старалися використовувати російську мову”, – М., 78. Хоча *de jure* „державного” статусу за російською в СРСР не було закріплено, вона визначалася як „мова міжнаціонального спілкування”, але свідок тих часів дуже слушно відчула її фактичний статус і потребу нею послуговуватися – як прояв політичної лояльності. Відгомін цієї „колонізації” приватного простору через мову відчувається і в наймолодших інформанток дослідження, навіть тих, які змінювали мову з російської на українську всупереч своєму середовищу:

„Просто до 11-го класу в мене було сильне бажання перейти на українську мову, але внаслідок того, що я навчалась в ліцеї, в центрі [великого мегаполіса – прим. авт.] й на той момент всі мої однокласники розмовляли російською – в мене не вистачало духу перейти на українську, в той момент мене почала більше цікавити українська культура, історія, знання того, де ти живеш, а мої однокласники і моя компанія тодішня взагалі не розділяли цього. І от коли я зустріла свого партнера всі ці мої зацікавленості перенеслися на його компанію тому, що там вони так само цікавляться”, – С., 18.

Тож інформантки, що перейшли з російської мови на українську, говорячи про обставини свого переходу, акцентували увагу на суб’єктивному виборі та особистісній важливості, врешті, насолоді:

„...я коли дивлюся, що деякі люди з російської переходять на українську, то насправді мені це подобається бачити”, – М., 23.

„Мене так надихнула ця вчителька [що викладала українську мову – прим. авт.], що любила дуже сильно українську мову, але я бачила, що в класі в нас діти так якимось зневажливо ставились і в мене була якась така трохи образа чи чому, це ж дуже гарно. Ну і хотілося щоб це... щоб більше стало української мови в моєму житті”, – В., 24.

Вони не апелюють до групового тиску оточення. Партнер у їхньому випадку радше привід для переходу, а не причина. Зовнішній контекст присутній хіба що як ціннісний орієнтир, з яким вони себе асоціюють і намагаються шукати приводу актуалізувати його в своєму повсякденному житті. Тут перехід більш суб'єктний і більш самостійний. У випадку інформантки, котра в другому шлюбі повернулася до української мови попри російськомовного чоловіка, вагому роль у зміні мовної поведінки відіграли політичні події, Євромайдан:

„Тоді [на період попереднього шлюбу, що тривав на початку 2000-х років – прим. авт.] не було чітко вираженої національної позиції, це було просто зручно. Зараз зіграла національна позиція, мій вибір, що я підкреслюю в Україні, що я українка”, – Н., 42. Супровідні чинники, які спростили перехід – більш активне спілкування з україномовними родичами, якого не було в першому шлюбі, переїзд до регіону з переважаючим використанням української мови (Чернівці) та готовність чоловіка підтримувати позицію дружини. Виразною відмінністю, що була виявлена в контекстах двох шлюбів, була пов'язана зі соціально-економічним статусом опитаної. У першому шлюбі інформантка нерідко мала проблеми з роботою, впродовж тривалого часу перебувала на утриманні чоловіка як безробітна, а з другим чоловіком вони мають спільний бізнес як партнери. Інша інформантка, що змінила мову на українську, відповідаючи на питання про те, як би вона заговорила із малознайомою людиною, якщо знала б, що та російськомовна, відповіла, посилаючись на громадянський вимір: *„Ні, я буду використовувати українську. Тому що я живу в Україні, якщо я була би на території Росії, то я б використовувала російську”, – С., 40.*

Важливо зауважити, що перехід із української мови на російську характерний для інформанток порівняно старшого віку (середній вік 42,3 років), що передбачає конкретний відповідний соціальний контекст та статус української мови як нижчої та підпорядкованої, що характерне для постколоніалізму. Також для цих жінок була властивою ситуація більшої економічної уразливості щодо чоловіка: такі жінки або менше заробляли, або взагалі перебували на його утриманні, вони нормалізували патріархальний погляд на гендерні ролі. Прикметним у цьому разі було те, що їхні чоловіки, авторитету якого вони так чи інакше підпорядковувалися, в окремих випадках самі змінювали мову або через службу в радянській армії, або через освітні та інші інститути.

Що стосується жінок, котрі змінили мову спілкування у приватній сфері на українську, то соціальний контекст уже був дещо іншим (зважаючи на більш молодий вік інформанток, що становив у середньому 24,5 років), адже

політичні події в Україні активували національну свідомість, молоді у тому числі, а тому вибір української мови для спілкування став одним із проявів та наслідків культурних змін. Інакше кажучи, характерною особливістю переходу із української мови на російську стали соціально-економічні чинники та статус російської мови (та російськомовних, відповідно) у пізньорадянські часи, а у ситуації переходу із російської на мову українську провідними стали культурно-світоглядні чинники, ідеаційні орієнтири щодо української мови, у тому числі після травматичних, переламних політичних подій. Також у випадку цих жінок ішлося про відносно більш егалітарні стосунки або випадки, коли партнери не вели спільного домогосподарства. Вибір української мови жінками для приватного мововжитку характерний також тим, що він мотивований особистісною принциповою позицією та свідомим вольовим вибором, тоді як вибір російської мови – зовнішніми соціально-економічними обставинами, конформною настановою та соціальною нормалізацією пріоритетності російської мови загалом.

Можемо дійти висновку, що відмінність чинників переходу з мови на мову, засвідчених даними нашого дослідження, більш наочно виявляє зв'язок гендерних та постколоніальних соціальних контекстів. Здавалося б, що зміна мови може розглядатися як вияв зниженої мовної стійкості в обох випадках. Проте це стосується жінок, які перейшли з української на російську. У ситуації жінок, які перейшли з російської мови на українську і які нерідко опиняються в ситуаціях, за яких можливість нею послуговуватися слід відстоювати як у приватному, так і публічному просторах (перед членами родини, незнайомцями на вулиці, в транспорті, на робочому місці тощо), ситуація протилежна.

Формально однакова дія – зміна мови насправді вказує на досить відмінні моделі мовної поведінки: конформну (у випадку тих, хто перейшов із української мови на російську) та акціоністську (у випадку тих, хто перейшов із російської на українську). З погляду феміністичної теорії, ця друга модель може розглядатися як „боротьба за визнання” (у термінах Ненсі Фрейзер), коли йдеться не просто про утвердження, але й суб'єктне конструювання власної ідентичності жінкою, нерідко всупереч не завжди сприятливому контексту [29]. У рамках такої поведінкової моделі опитаних жінок, гендерна емансипація видається сутнісно пов'язаною із мовною деколонізацією приватного та публічного просторів, у які вони інтегровані. Під таким кутом зору видається переконливим, що й гендерна теорія (в українських реаліях зокрема) могла б виграти від впровадження постколоніального аналізу в свою пояснювальну рамку, що зробило б її більш нюансованою.

Часом супровідним чинником зміни мови був також переїзд, втрата регулярних зв'язків із рідномовним оточенням. Цей чинник навряд чи слід розглядати як вирішальний, оскільки зміна мови в аналізованих нами випадках була пов'язана саме з початком стосунків із іншомовним (у більшості випадків – російськомовним) партнером, що мали місце переважно до переїзду. Очікування, що в новому середовищі загальноприйнятною та основною мовою буде російська, змушувало інформанток у таких випадках

більше вживати її публічно та приватно, навіть тоді, коли вони могли б безперешкодно використовувати українську. Можна припустити, що в окремих випадках це створювало „ефект самосправджуваного пророцтва” (у термінах Роберта Мертона) – очікування переважання російської мови сприяло її поширенню. Наші дані дають можливість лише пунктирно торкнутися дискурсивного виміру цього явища. Тож „самосправджуваність” мовної поведінки може бути перспективним напрямом для подальших досліджень.

Отже, можемо говорити про те, що гіпотеза була підтверджена, а тому гендерна нерівність є чинником відтворення постколоніальних ієрархій, котрі проявляються у царині мововжитку в приватній сфері. Тож дослідження уточнює розуміння генерованої мовної поведінки жінок за постколоніальних контекстів. Проте механізми зміни мовної поведінки, судячи з усього, не є однаковими для різних мов, про що йшлося вище. Це ключовий аспект дослідження, що впливає з наших висновків і може слугувати підставою для подальшого вивчення. Упровадження постколоніальних контекстів у дослідження гендерної ситуації в українському суспільстві може бути евристичним і допомагати глибше зрозуміти не лише соціально-економічні ієрархії гендерного порядку, але й культурні, зокрема, в аспекті мововжитку. Адже виникає закономірне питання: чи зниження гостроти гендерної нерівності в українському суспільстві сприятиме послабленню постколоніальних культурних ієрархій у ньому?

Виходячи з даних нашого дослідження, бачимо перетин гендерної та постколоніальної ієрархій у випадку жінок, що змінили мову з української на російську, але не виявляємо цього перетину щодо жінок, які змінили мову в протилежному ключі – ця відмінність мала би слугувати підґрунтям для майбутніх досліджень. Наступні, більш загальні теоретико-методологічні питання, які виникають у зв'язку зі спробою синтезу постколоніальних студій і феміністичної, гендерної теорії в українському випадку, такі: по-перше, до якої міри методологія постколоніального фемінізму перспективна в українському випадку, по-друге, яких саме подальших корекцій цей підхід вимагатиме у разі свого систематичного вживання у дослідницькій практиці. З іншого боку, постає питання можливості інтерпретації отриманих нами результатів в інших теоретико-методологічних рамках, відмінних від постколоніальної теорії. Відповідь на це питання могла би стати стимулом для подальших дискусій щодо прийнятності постколоніальної теорії для аналізу сучасного українського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. *Фонд ООН в галузі народонаселення*. 2018. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Сучасне%20розуміння%20маскулінності_Звіт%20дослідження.pdf (дата звернення: 15.06.2021).
2. Михайлишина Д., Кобернік О., Солтисьяк Р. Як збільшити зайнятість жінок і чому це важливо для економіки? Аналітична записка. *Центр економічної стратегії*. 2019. URL: <https://ces.org.ua/gender-paper/> (дата звернення: 15.05.2021).
3. Оксамитна С. Гендерні відмінності у сфері зайнятості, освіти та навчання в Україні в контексті Угоди про асоціацію. *Український центр європейської політики*.

2021. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Doslid_01_2021_WEB_NEW_2.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

4. Гендерні ролі і стереотипи. Група „Рейтинг”. 2021. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_gender_032021_fin.pdf (дата звернення: 15.05.2021).

5. Становище української мови в Україні: аналітичний огляд. *Простір свободи*. 2020. URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf> (дата звернення: 15.06.2021).

6. Кулик В. Гібридна дерусифікація. *Критика*. 2017. № 7–8 (237–238). С. 2–7.

7. Вебер М. Господарство і суспільство / пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2012. 1112 с.

8. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / пер. з фр. Р. Мардера. Харків : Фолю, 2007. 224 с.

9. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

10. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 272 с.

11. Бергер П., Бергер Б. Що таке інституція? Випадок мови / пер. з англ. Ю. Яремка. *Незалежний культурологічний часопис „І”*. 2004. № 35. С. 186–193.

12. Billig M. Banal Nationalism. London : Sage, 1995. 208 p.

13. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с.

14. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ : Критика, 2003. 338 с.

15. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? *Критика*. 2015. № 1–2 (207–208). С. 2–12.

16. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Документи українського комунізму* / за ред. І. Майстренка. Нью-Йорк : Пролог, 1962. С. 132–230.

17. Шаповал М. Велика революція (3 нагоди 10-ліття революції на Україні). Прага : Вільна спілка, 1928. 272 с.

18. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага : Український соціологічний інститут в Празі, 1937. 47 с.

19. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

20. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / пер. з англ. П. Грицака. Київ : Критика, 2009. 200 с.

21. Саїд Е. Культура й імперіалізм / пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал, Н. Гхазалі, Т. Марценюк. Київ : Критика, 2007. 608 с.

22. Каппелер А. „Мазепинці”, „малороси”, „хохли”: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина: науковий історико-філологічний журнал*. 2001. № 5. С. 8–20.

23. Рябчук М. Сором’язливий колоніалізм. *Збруч*. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/102782> (дата звернення: 14.06.2021).

24. Yuval-Davis N. Gender and Nation. London : Sage Publications, 1997. 168 p.

25. Mohanty Ch. Feminism Without Borders. *Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham : Duke University Press, 2003. 312 p.

26. Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення: націологічні нариси. *Вибрані праці та документи*. Том 2. Київ : Дух і літера, 2018. С. 285–602.

27. Масенко Л. Нариси із соціолінгвістики. Київ : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. 242 с.

28. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ : Видавництво „Києво-Могилянська академія”, 2010. С. 96–131.
29. Frazer N. Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Issues. *Studies in Social Justice*. 2007. № 1 (1). P. 22–35.
30. Bilanuik L. Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. *Language in Society*. 2003. Vol. 32. № 1. P. 47–78.
31. Fishman J. Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without bilingualism. *The Bilingualism Reader*. London : Routledge, 2000. P. 81–88.

References

1. Suchasne rozuminnia maskulinnosti: stavlennia cholovikiv do gendernykh stereotypiv i nasystva shchodo zhinok. *Fond OON v haluzi narodonaselennia*. 2018. URL: https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Сучасне%20розуміння%20маскулінності_Звіт%20дослідження.pdf (Modern understanding of masculinity: men's attitudes towards gender stereotypes and violence against women).
2. Mykhailyshyna D., Kobernik O., Soltysiak R. Yak zbilshyty zainiatist zhinok i chomu tse vazhlyvo dlia ekonomiky? Analitychna zapyska. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*. 2019. URL: <https://ces.org.ua/gender-paper/> (How to increase women's employment and why is it important for the economy? Analytical note).
3. Oksamytna S. Henderni vidminnosti u sferi zainiatosti, osvity ta navchannia v Ukraini v konteksti Uhody pro asotsiatsiiu. *Ukrainskyi tsentr yevropeiskoi polityky*. 2021. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Doslid_01_2021_WEB_NEW_2.pdf (Gender differences in employment, education and training in Ukraine in the context of the Association Agreement).
4. Henderni roli i stereotypy. *Hrupa „Reitynh”*, 2021. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_gender_032021_fin.pdf (Gender roles and stereotypes).
5. Stanovyshche ukraïnskoi movy v Ukraini: analitychnyi ohliad. *Prostir svobody*. 2020. URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Sta.pdf> (The situation of the Ukrainian language in Ukraine: an analytical review).
6. Kulyk V. Hibrydna derusyfikatsiia. *Krytyka*, 2017. № 78 (237–238) S. 2–7. (Hybrid derusification).
7. Veber M. Hospodarstvo i suspilstvo / per. z nim. M. Kushnir. Kyiv : Vsesvit, 2012. 1112 s. (Economy and society).
8. Shnapper D. Spilnota hromadian. Pro modernu kontseptsiuu natsii / per. z fr. R. Mardera. Kharkiv : Folio, 2007. 224 s. (Community of citizens. On the modern concept of the nation).
9. Gelner E. Natsii ta natsionalizm. *Natsionalizm* / per. z anhl. Kyiv : Takson, 2003. 300 s. (Nations and nationalism. Nationalism).
10. Anderson B. Uiavleni spilnoty: mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu / per. z anhl. V. Morozova. Kyiv : Krytyka, 2001. 272 s. (Imaginary communities: reflections on the origin and spread of nationalism).
11. Berger P., Berger B. Shcho take instytutsiia? Vypadok movy / per. z anhl. Yu. Yaremka. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys „I”*. 2004. № 35. S. 186–193 (What is an institution? The case of language).
12. Billig M. Banal Nationalism. London : Sage, 1995. 208 p.
13. Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsietvorennia. Kyiv : Krytyka, 2000. 304 s. (From Malorosiato Ukraine: paradoxes of late nation-building).

14. Riabchuk M. *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny*. Kyiv : Krytyka, 2003. 338 s. (Two Ukraine: real borders, virtual wars).
15. Riabchuk M. *Dvi Ukrainy: kinets ambivalentnosti? Krytyka*. 2015. № 1–2 (207–208). S. 2–12. (Two Ukraine: the end of ambivalence?).
16. Volobuiev M. *Do problemy ukrainskoi ekonomiky. Dokumenty ukrainskoho komunizmu / za red. I. Maistrenka*. Niu-lork : Proloh, 1962. S. 132–230 (To the problem of the Ukrainian economy. Documents of Ukrainian communism).
17. Shapoval M. *Velyka revoliutsiia (Z nahody 10-littia revoliutsii na Ukraini)*. Praha : Vilna spilka, 1928. 272 s. (The Great Revolution (On the occasion of the 10th anniversary of the revolution in Ukraine)).
18. Shapoval M. *Sotsiologhiia ukrainskoho vidrozhennia*. Praha: Ukrainskyi sotsiologichnyi instytut v Prazi, 1937. 47 s. (Sociology of the Ukrainian revival).
19. Subtelnyi O. *Ukraina: istoriia / per. z anhl. Yu. Shevchuka*. Kyiv : Lybid, 1991. 512 s. (Ukraine: a history).
20. Motyl O. *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia / per. z anhl. P. Hrytsaka*. Kyiv : Krytyka, 2009. 200 s. (Imperial Ends: the Decay, Collapse and Revival of Empires).
21. Said E. *Kultura y imperializm / per. z anhl. K. Botanova, T. Tsymbal, N. Gkhazali, T. Martseniuk*. Kyiv : Krytyka, 2007. 608 s. (Culture and imperialism).
22. Kappeler A. „Mazepyntsi”, „malorosy”, „khokhly”: ukraintsi v etnichnii ierarhii Rosiiskoi imperii. *Kyivska starovyna: naukovyi istoryko-filolohichni zhurnal*. 2001. № 5. S. 8–20 („Mazepins”, „Little Russians”, „Ukrainians”: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire).
23. Riabchuk M. *Soromiazlyvyi kolonializm. Zbruch*. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/102782> (Shy colonialism).
24. Yuval-Davis N. *Gender and Nation*. London : Sage Publications, 1997. 168 p.
25. Mohanty Ch. *Feminism Without Borders. Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham : Duke University Press, 2003. 312 p.
26. Bochkovskiy O. *Borotba narodiv za natsionalne vyzvolennia: natsiologichni narysy. Vybrani pratsi ta dokumenty. Tom 2*. Kyiv : Dukh i litera, 2018. S. 285–602 (The struggle of peoples for national liberation: national essays. Selected works and documents. Volume 2).
27. Masenko L. *Narysy iz sotsiolingvistyky*. Kyiv : Vydavnychi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2010. 242 s. (Essays on sociolinguistics).
28. Masenko L. *Movna sytuatsiia Ukrainy: sotsiolingvistychnyi analiz. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii / red. Yu. Besters-Dilger*. Kyiv : Vydavnytstvo „Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2010. S. 96–131 (Language situation of Ukraine: sociolinguistic analysis. Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations).
29. Frazer N. *Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Issues. Studies in Social Justice*. 2007. № 1 (1). P. 22–35.
30. Bilanuik L. *Gender, Language Attitudes, and Language Status in Ukraine. Language in Society*, 2003. Vol. 32. № 1. P. 47–78.
31. Fishman J. *Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without bilingualism. The Bilingualism Reader*. London : Routledge, 2000. P. 81–88.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2021